

„DZIEŃ ZA ROK” – ZASADA INTERPRETACJI OKRESÓW PROROCZYCH W APOKALIPTYCE BIBLIJEJ

0. Wstęp

0.1. Uwagi ogólne

W prorocत्वach zawartych w księgach biblijnych o charakterze apokaliptycznym, tj. w *Księdze Daniela* oraz w *Apokalipsie św. Jana*, występuje kilka okresów czasowych, które posiadają wyraźny rys figuratywny i domagają się odczytania innego niż na sposób literalny. Jest to osiem okresów czasu, z których pewne są wspólne dla Dn i Ap, inne występują wyłącznie w jednej z tych ksiąg. Spotyka się w nich okresy 10 dni (Ap 2,10), 1260 dni (Ap 11,3; 12,6), 1290 dni (Dn 12,11), 1335 dni (Dn 12,12), 2300 dni – wieczorów i poranków (Dn 8,14), 5 miesięcy (Ap 9,5.10), 42 miesięcy (Ap 11,2) oraz „czas, czasy i pół czasu” (עֵדֶן וְעֵדֶינִין וְפֶלֶא עֵדֶן – Dn 7,25; καιρὸν καὶ καιροὺς καὶ ἥμισυ καιροῦ – Ap 12,14).

Występowanie takowych figur czasowych determinuje zatem pytanie: czy istnieje reguła, czy też zasada hermeneutyczna, według której należy odczytywać te wypowiedzi? Jeśli tak, to jaka jest to zasada i na jakiej podstawie można zastosować ją przy interpretacji wspomnianych fragmentów? W opracowaniu tym postaramy się zatem udzielić odpowiedzi na to pytanie oraz omówić kilka innych problemowych zagadnień związanych z tym tematem. Jednym z nich jest kwestia trzydziestodniowych miesięcy, które szkoła historyczna uznaje jako miesiąc proroczy. Tak owemu rozwiązaniu stawia się szereg zarzutów. Zasada „dzień za rok” jest również krytykowana jako produkt i jednoczesny motor dziewiętnastowiecznych ruchów apokaliptycznych, które wyprowadziły ją jedynie z dwóch tekstów Starego Testamentu, tj. z Lb 14,34 i Ez 4,4-6. Te problemy zostaną podjęte w niniejszym przyczynku.

0.2. Stan badań

W dostępnych na polskim rynku teologicznym publikacjach związanych z apokaliptyką biblijną ukazało się wyłącznie jedno ważniejsze opracowanie do-

tyczące zasady „dzień za rok”. Praca ta jest aneksem, który Frank B. Holbrook włączył do książki *Pojednawcze kapłaństwo Jezusa Chrystusa*¹. Szkic ten nie jest jednak oryginalnym dziełem F.B. Holbrook’a, ale streszczeniem artykułu *Year-Day Principle – Part 1* autorstwa Williama H. Shea, który opublikowany został w *Selected Studies on Prophetic Interpretation*², pierwszym tomie serii Daniel & Revelation Committee Series (DARCOM). Dzieło W.H. Shea jest zdecydowanie najlepszym jak do tej pory studium poświęconym temu zagadnieniu. Shea omawia w nim generalne zagadnienia związane z tematem, biblijne podstawy zasady oraz wszystkie miejsca biblijne, w których kontekst wymaga zastosowania klucza „dzień za rok”, co podparte jest solidną egzegezą tekstu. Ważną zaletą opracowania jest również jego druga część (*Year-Day Principle – Part 2*)³, w której podjęte zostało zagadnienie wykorzystania zasady „dzień za rok” w starożytnej literaturze pozabiblijnej. Nie jest to analiza tak wyczerpująca jak w pierwszej części i posiada także pewne słabości⁴, ale jest to dzieło pionierskie i część wyników badań zaprezentowanych w tym opracowaniu zostanie przedstawiona w niniejszym artykule.

Omawiając stan badań odnośnie zasady „dzień za rok”, należy także zwrócić uwagę na opublikowany w 2004 r. artykuł Alberto R. Timm’a, *Miniature Symbolization and the Year-Day Principle of Prophetic Interpretation*⁵. A.R. Timm w pierwszej części opracowania przedstawia opinie na temat miniaturowej symboliki w protestanckiej literaturze teologicznej XIX w. Wskazuje na szereg wypowiedzi, w których teolodzy tamtego okresu (np. F. Thurston, G. Bush, T.R. Briks i E.B. Elliott) argumentują, iż zasada interpretacyjna „dzień za rok” powinna być stosowana do tych okresów czasu, które posiadają wyraźny rys sym-

¹ Zob. F.B. HOLBROOK, *The Atoning Priesthood of Jesus Christ*, Berrien Springs 1996 (Przeł. pol. *Pojednawcze kapłaństwo Jezusa Chrystusa*, tłum. J. Kauc, Warszawa 2002, s. 275-289).

² Zob. W.H. SHEA, *Selected Studies on Prophetic Interpretation* (DARCOM 1), Silver Spring 1992, s. 56-88.

³ Tamże, s. 89-93.

⁴ W.H. Shea, przedstawiając przykłady zastosowania zasady „dzień za rok”, wskazuje na fragmenty z *Testamentu Lewiego*, 1 Księgi Henocha 89 – 93, 11Q 13 (11QMelchizedek), 4Q 384-390, 4Q 180-181, Józefa Flawiusza (*Antiquitates Iudaicae* 10,271-276) oraz *Testamentu Mojżeszowego*. Niestety w wszystkich przywołanych tutaj miejscach wykorzystanie zasady „dzień za rok” jest niczym nieuzasadnione. W.H. Shea próbuje wprawdzie znaleźć oparcie dla umocowania twierdzenia o zastosowaniu zasady w tych tekstach, jednakże jest ono sztuczne i w kontekście całości opracowania działa na jego niekorzyść. Jedyne trafne ilustracje zastosowania zasady „dzień za rok” dotyczą fragmentów z Jub 10,15-16 i 4 Ezd 7,43-44.

⁵ Zob. A.R. TIMM, *Miniature Symbolization and the Year-Day Principle of Prophetic Interpretation*, AUSS 42/1 (2004), s. 149-167.

boliczny, np. 1260 dni z *Księgi Objawienia*⁶. W drugiej części A.R. Timm rozwija koncepcję miniaturowej symboliki czasowej w wybranych fragmentach Starego i Nowego Testamentu, tj. w Lb 14,34; Ez 4,6; w *Księdze Daniela* i *Objawieniu św. Jana*⁷. Artykuł ten ujmuje interesujący nas temat w sposób dość oryginalny.

1. Trzydziestodniowe miesiące w okresach proroczych

W Ap 11,2 zawarta jest informacja o czterdziestu dwóch miesiącach, które według szkoły historycznej należy utożsamiać z okresem 1260 dni z Ap 11,3; 12,6 i okresem „czasu, czasów i pół czasów”, trzech i pół roku⁸, z Dn 7,25 i Ap 12,14. W takim ujęciu miesiąc proroczy posiada trzydzieści dni, a proroczy rok trzysta sześćdziesiąt dni. Takowa rachuba powoduje znak równości pomiędzy wspomnianymi okresami, gdyż 42 miesiące, mające po 30 dni, dają łączną sumę 1260 dni. Natomiast 3,5 roku jest równoważnikiem okresu 42 miesięcy i analogicznie 1260 dni. Pierwszym więc czynnikiem, który wskazuje na słuszność takiego rozwiązania, jest właśnie zbieżność pomiędzy tymi okresami, przy zastosowaniu trzydziestodniowego miesiąca. Stawia się jednak pytania, według jakiego kalendarza można zastosować takowy miesiąc w obliczaniu biblijnych cykli proroczych zawartych w dziełach z gatunku apokaliptyki?

W kręgach kultury semickiej, babilońskiej czy też perskiej, a później hellenistycznej, w których powstawały interesujące nas księgi, spotykamy się z trzema rodzajami kalendarza, kalendarzem lunarnym, solarnym, bądź też lunisolarnym⁹. Podobnie jak u innych ludów rolniczych, kalendarz żydowski był oparty na rachubie słoneczno-księżycowej, natomiast od okresu niewoli babilońskiej na rachubie lunarnej. Wiadomo również, że w okresie Drugiej Świątyni niektórzy Żydzi, np. wspólnota qumrańska, posługiwali się kalendarzem słonecznym¹⁰.

Według kalendarza księżycowego rok składa się z dwunastu miesięcy synodycznych, mających po dwadzieścia dziewięć i trzydzieści dni (naprzemiennie). Kalendarz ten jest więc krótszy od roku według kalendarza słonecznego¹¹, na-

⁶ Tamże, s. 151-154.

⁷ Tamże, s. 154-166.

⁸ Aramejski termin עֵת , występujący w Dn 7,25, tłumaczyć można na kilka sposobów. Może oznaczać *czas*, *epokę*, *okres*, *rok* lub *erę*. Odczytanie frazy $\text{עֵת וְפֶלֶאֱ וְיַעֲרִיבֵן וְעֵת}$ jako 3,5 roku jest wynikiem przyjęcia jednego ze znaczeń terminu. Zob. P. BRIKS, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa ³2000, s. 410; C.D. ISBELL, עֵת , TWOT, s. 1054.

⁹ Zob. E. GILGIEWICZ, *Kalendarz*, EK VIII, k. 351.

¹⁰ Zob. P. MUCHOWSKI, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, Poznań ²2005, s. 38.

¹¹ Zob. *Chronologia Starego Testamentu*, red. R. JAROCKI, Warszawa 2002, s. 9.

tomiast różnice uzupełnia się dodając w roku przestępnym, po miesiącu *adar* (אדר), trzynasty miesiąc, który posiada 30 (אדר א) lub 29 dni (אדר ב). W kalendarzu żydowskim, prowadzonym według cykli księżyca, lata zwykle liczą więc 353, 354 lub 355 dni, natomiast w roku przestępnym są dłuższe o dodany miesiąc.

Kalendarz słoneczny oparty jest na cyklu zmian pór roku związanym z ruchem obiegowym Ziemi wokół Słońca. Rok ma 365 dni, średnia długość roku słonecznego wynosi dokładnie 365,2422 dni (rok zwrotnikowy), co wymusza wyrównanie roku kalendarzowego co pewien czas (lata przestępne). Miesiące posiadają 30 bądź 31 dni, z wyjątkiem drugiego miesiąca, który liczy 28 dni (w roku przestępnym 29).

Kalendarz księżycowo-słoneczny jest kombinacją kalendarza solarnego i lunarnego. Rok kalendarzowy trwa 365 dni, ale długość miesiąca równa jest długości miesiąca księżycowego (29 lub 30 dni).

Z powyższego wynika zatem, iż okresy miesięczne znajdujące się w apokaliptycznych księgach biblijnych nie są zbieżne z żadnym z powyżej przedstawionych kalendarzy.

Dotychczas rozwiązywano zagadnienie 30-dniowych miesięcy i 360-dniowych lat wskazując na proroczy charakter wypowiedzi i mimo tego, że proroczy rok oznacza 360 prorocznych dni, to rok ten jest rozumiany jako rok według kalendarza solarnego¹². Autorzy *Seventh-day Adventist Bible Commentary* (SDABC) stwierdzają: „Różnicę tą można wyjaśnić w sposób następujący: 360-dniowy proroczy rok nie jest literalny, ale symboliczny; tak więc 360 dni mają charakter proroczy a nie literalny. Przez zastosowanie zasady zawartej w Lb 14,34 i Ez 4,6, dzień w symbolu proroczym oznacza literalny rok. Tym sposobem proroczy rok lub ‘czas’ reprezentuje 360 literalnych, normalnych lat i podobnie okres 1260, 2300 bądź inna liczba prorocznych dni oznacza odpowiednią liczbę literalnych, aktualnych lat (to jest pełnych lat słonecznych, które wyznaczone są przez okresy kontrolowane przez słońce). Poza tym, pomimo faktu, że liczba dni w każdym roku księżycowym była zmienna, to żydowski kalendarz był korygowany poprzez okazjonalne dodawanie specjalnego miesiąca, tak więc dla pisarzy biblijnych – jak i dla nas – długie serie lat zawsze równały się tej samej liczbie naturalnych lat słonecznych”¹³. Ponadto autorzy SDABC ukazują

¹² Zob. *Seventh-day Adventist Bible Commentary*, IV, red. F.D. NICHOL, Hagerstown ²1976, s. 833.

¹³ Tamże.

wartość zasady „dzień za rok” poprzez zademonstrowanie precyzyjnego wypełnienia poszczególnych proroctw skalkulowanych według tej metody¹⁴.

Zasadnym jednak wydaje się postawienie pytania, czy Żydzi znali, bądź też posługiwali się w pewnym okresie swej historii kalendarzem składającym się z trzydziestodniowych miesięcy? Pozytywna odpowiedź na to pytanie daje bowiem możliwość rozwiązania problemu 30-dniowych miesięcy nie tylko na drodze teologicznej interpretacji, ale również na drodze historycznej.

Znajomość 360-dniowego kalendarza, w którym miesiące posiadają po trzydzieści dni, wydają się potwierdzać wypowiedzi z *Księgi Rodzaju*. W zamieszczonym w niej opisie potopu wzmiankowane jest pięć miesięcy, od 17 dnia drugiego miesiąca do 17 dnia siódmego miesiąca, mających po 30 dni¹⁵. W Rdz 7,11 autor stwierdza: „*W roku sześćsetnym życia Noego, w miesiącu drugim, siedemnastego dnia tego miesiąca (בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁנִי בַשְּׁבַע־הָעָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בַּיּוֹם הַזֶּה), w tym właśnie dniu wytrysnęły źródła wielkiej otchłani i otworzyły się upusty nieba*”. Wypowiedź ta udziela więc informacji o dniu, w którym rozpoczął się potop i ostatni werset tego rozdziału (7,24) informuje, iż wody wzbierały dokładnie przez 150 dni (חֲמֵשִׁים וּמֵאָה יוֹם). Potwierdza to także Rdz 8,3: „*Z wolna ustępowały wody z ziemi i wody zaczęły opadać po upływie stu pięćdziesięciu dni (חֲמֵשִׁים וּמֵאָה יוֹם)*”. Następny wiersz podaje dokładny dzień, w którym arka osiadła na górze Ararat. „*I osiadła arka w siódmym miesiącu, siedemnastego dnia tego miesiąca (בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בַשְּׁבַע־הָעָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ)*” (Rdz 8,4).

W świetle powyższych wypowiedzi wyraźnie widać więc, że Żydzi znali i posługiwali się również kalendarzem 360-dniowym. Zatem prorocze wypowiedzi o charakterze czasowym, które zawarte zostały w dwóch apokalipsach biblijnych, nie muszą zawierać abstrakcyjnych miesięcy, ale mogą nawiązywać do kalendarza stosowanego w przeszłości przez Semitów, bądź też do tradycji przedpotopowej. Tak więc 360-dniowy rok posiada nie tylko swoje uzasadnienie teologiczne, ale również historyczne.

2. Biblijne podstawy zasady „dzień za rok”

Najczęściej cytowanymi fragmentami mającymi wskazać biblijne podstawy zasady „dzień za rok” są teksty z Lb 14,34 i Ez 4,6. Zaznaczyć należy jednak, iż koncepcja kojarzenia ze sobą terminów *dzień* (יוֹם) i *rok* (שָׁנָה) jest zakorzeniona znacznie głębiej i występuje w wielu miejscach Biblii hebrajskiej.

¹⁴ Tamże, s. 833n.

¹⁵ Zob. R.T. BECKWITH, *Calendar and Chronology, Jewish and Christian: Biblical, intertestamental and patristic studies*, Leiden 1996, s. 99.

2.1. Tradycje historyczne

Ideę wiązania ze sobą tych terminów zaobserwować można już w pierwszych rozdziałach *Księgi Rodzaju*. W rodowodzie Setytów (Rdz 5) występuje częste wykorzystanie obu terminów, które traktowane są jako synonimy. „*A wszystkich dni (כָּל־יְמֵי) Adama, które żył, dziewięćset lat (שָׁנָה) i trzydzieści lat (שָׁנָה) i umarł*” (5,5). W dalszej części tekstu relacja ta pojawia się jeszcze 7x, w wierszach: 5,8.11.14.20.23.27 i 31. Kolejny, 6. rozdział, także zawiera tego typu powiązania. W tekście 6,3, który stanowi o okresie poprzedzającym potop, w którym Duch Jahwe pobudzał ludzi do upamiętania, znajduje się fraza: „*i będą dni jego (יְמֵי) sto i dwadzieścia lat (שָׁנָה)*”.

Kolejny przykład wiązania יום i שָׁנָה znajduje się w Rdz 41,1. Tekst ten opisuje wydarzenia związane z pobytem Józefa w więzieniu egipskim i okoliczności, w których został z niego zwolniony. „*Wydarzyło się po upływie całych dwóch lat, że faraon miał taki sen [...]*”. Syntagma, przetłumaczona tutaj jako „*całych dwóch lat*”, brzmi dosłownie „*dwa lata dni (שְׁנַתַּיִם יָמִים)*”. Rabbi Awraham Ibn Ezra (1089 – ok. 1164), autor komentarza do Tanach, słynącego z licznych gramatycznych i lingwistycznych analiz, stwierdza, że termin *dni* (יָמִים) w tekście z Rdz 41,1 oznacza, że chodziło o pełne lata¹⁶.

Jeden z najbardziej charakterystycznych przykładów zastosowania zasady „*dzień za rok*”, który przedstawia narracja historyczna Tory, jest zapisany w Lb 14,34: „*Według liczby dni, w ciągu których badaliście tę ziemię, a było ich czterdzieści, [licząc] dzień za rok, dzień za rok (יָוֵם לְשָׁנָה יוֹם לְשָׁנָה), będziecie ponosić karę za wasze winy przez czterdzieści lat i doznacie mojej niechęci*”.

Kontekstem dla przywołanego tutaj tekstu są wydarzenia związane badaniem ziemi Kanaan, przez dwunastu wywiadowców, wybranych z każdego z plemion Izraela (13,1-25). Po czterdziestu dniach pobytu w Kannanie wywiadowcy złożyli sprawozdanie przed całym zgromadzeniem Izraela (13,26-33; 14,6-9). W wyniku negatywnej oceny sytuacji naród zwrócił się przeciwko Mojżeszowi, Aaronowi (14,2) i podjął zamiar o ukamienowaniu Jozuego i Kaleba, zwiadowców którzy stali w opozycji względem zbuntowanego narodu (14,10a). 14,10b sprawozdaje o objawieniu się Chwały Jahwe (כְּבוֹד יְהוָה) i sądzie Boga, nad zbuntowanym Izraelem. Lb 14,34 stanowi zatem prorocstwo, zapowiedź gniewu Bożego, którym dotknięty zostanie Izrael.

W cytowanym fragmencie z Lb 14,34 dni są potraktowane jako miara lat, które nastąpią w przyszłości. Dni, które zwiadowcy izraelscy spędzili eksplorując Kanaan, stały się więc figuratywną miarą lat, którą Izrael będzie musiał

¹⁶ Zob. *Tora Pardes Lauder. Bereszit* בְּרֵאשִׁית, red. S. PECARIC, Kraków 2001, s. 256, przyp. 1.

przebywać na pustyni. Zarówno dwunastu szpiegów jak i czterdzieści dni pobytu w Kanaanie stanowią miniaturową typologię wskazującą na szerszą rzeczywistość dotyczącą dwunastu plemion Izraela i czterdziestu lat wędrówki po pustyni. Szpiegdy reprezentują naród, natomiast dni są obrazem lat¹⁷.

Zauważyć można także pewną paralelę pomiędzy Lb 14,34 a Ez 4,6. W tekście z Ez zastosowanie zasady „dzień za rok” pojawia się również w kontekście sądu Jahwe nad jego ludem (Judą i Izraelem)¹⁸.

2.2. Tradycje sapiencjalne

Istotne wnioski dotyczące zasady „dzień za rok” płyną również z analizy literackiej licznych miejsc biblijnej literatury mądrościowej. Wynikają one głównie z stosowania paralelizmów synonimicznych, co jest typowym zabiegiem w poezji biblijnej. Paralelizm synonimiczny polega na dwukrotnym, lub wielokrotnym, wyrażeniu tej samej myśli w kolejnych stychach tekstu, z wykorzystaniem odmiennego słownictwa¹⁹. Zasada ta stosowana była także w wielu miejscach, w których paralelizm dotyczył terminów יום i שָׁנָה.

Za przykład posłużyć mogą fragmenty z *Księgi Joba* i *Księgi Psalmów*.

W Job 10,5 paralelizm ten wygląda następująco:

„Dni twoje (הַיָּמִים) są jak dni (יָמֵי) człowieka,
a lata twoje (שָׁנֹתַי) jak dni (כִּימֵי) ludzkie?”²⁰.

W pierwszej części wiersza dwukrotnie występuje termin יום, dla którego odpowiednikami w drugiej części są שָׁנָה i יום. Powiązanie tych słów w drugim stychu (אִם־שָׁנֹתַי כִּימֵי) jest podobne jak w Rdz 41,1.

Wyraźny paralelizm dostrzegalny jest również w Job 15,20:

„Wszystkie dni (כָּל־יָמָיו) bezbożny sam siebie wprowadza w przerażenie,

¹⁷ Zob. T.R. BIRKS, *First Elements of Sacred Prophecy: Including an Examination of Several Recent Esposition, and of the Year-Day Theory*, London 1843, s. 338-339; za: A.R. TIMM, *Miniature Symbolization and the Year-Day Principle...*, dz. cyt., s. 155.

¹⁸ Zob. F. HOLBROOK, *Pojednawcze kapłaństwo Jezusa Chrystusa*, dz. cyt., s. 283.

¹⁹ Zob. J. Szłaga, *Hermeneutyka biblijna*, [w:] *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, red. J. SZŁAGA, Poznań – Warszawa 1986, s. 201.

²⁰ W.H. Shea (*Selected Studies on Prophetic Interpretation*, dz. cyt., s. 81), a za nim F. Holbrook (*Pojednawcze kapłaństwo Jezusa Chrystusa*, dz. cyt., s. 281), ukazują paralelizm w Job 10,5 w nieco inny sposób. Cytują tekst w przekładzie: „(a) Czy twoje dni są jak dni człowieka (b) albo twoje lata jak lata ludzkie?”. Pomiedzy pierwszym a drugim stychem tekstu zaobserwować można podwójne powtórzenie słów dni – dni, lata – lata. Takie oddanie wersetu i wskazanie podwójnego paralelizmu synonimicznego pomiędzy dni – lata nie ma jednakże uzasadnienia w tekście hebrajskim. W 10,5b termin שָׁנָה występuje wyłącznie 1x, drugim elementem paralelnym jest natomiast יום, który w całym wierszu pojawia się 3x.

i liczba lat (שָׁנִים) jest ukryta przed okrutnikiem”.

Powiązania יום ו שָׁנָה w *Psałterzu* widoczne są w Ps 77,6 i 90,9:

*„Przychodziły mi na pamięć dni (יָמַי) przeszłe
i lata (שָׁנוֹת) dawne” (77,6).*

*„Ponieważ wszystkie dni nasze (כָּל־יְמֵינוּ)
przemijają z powodu gniewu twego,
kończymy nasze lata (שָׁנֵינוּ) jak westchnienie” (90,9).*

2.3. Tradycje prawne

Jeśli chodzi o teksty prawne Starego Testamentu, to koncepcja dnia jako figury przedstawiającej okres jednego roku, znajduje się w prawach związanych z rokiem szabatowym i rokiem jubileuszowym²¹.

Kpł 25,2-5 zawiera następujące orzeczenie prawne: *„Gdy wejdziecie do ziemi, którą Ja wam daję, wtedy ziemia będzie święcić szabat dla Jahwe. Przez sześć lat będziesz obsiewał twoje pole, i przez sześć lat będziesz obcinał swoją winnicę, zbierając z niej urodzaje, ale w siódmym roku ziemia będzie mieć szabat odpoczynienia, szabat Jahwe, pola twego nie będziesz obsiewał, ani nie będziesz obcinał swojej winnicy. Nie będziesz żął tego, co samo wyrośnie na polu, ani nie będziesz zbierał winogron nieobciętych. To będzie rok szabatowy Jahwe dla ziemi”.*

Koncepcja prawa roku szabatowego, w sposób ścisły wiąże się z przykazaniem dotyczącym szabatu siódmego dnia tygodnia. Prawo to zakorzenione jest więc w prawie Dekalogu i szabat tygodniowy stanowi figurę dla roku szabatowego. Wskazuje to wyraźnie paralelizm z 4 i 5. wiersza tego rozdziału:

„ziemia będzie mieć szabat odpoczynienia” (w. 4)

„to będzie rok szabatowy Jahwe dla ziemi” (w. 5).

Termin שַׁבָּת – szabat z w. 4. stanowi odpowiednik dla wyrażenia שַׁבְּתוֹן שָׁנָה – rok szabatowy z w. 5²².

Aczkolwiek analogia dnia – roku dotyczy nie tylko prawa odpoczynku dla człowieka i ziemi, ale uwidacznia się również w nakazie pracy. Pierwsza część czwartego przykazania wskazuje na to, że praca będzie realizowana w ciągu sześciu dni tygodnia, po których nastąpi szabat Jahwe. Podobnie i w prawie roku szabatowego, siódmy rok, następuje po sześciu latach pracy. Figura dnia dla

²¹ Zob. np. J. STACKER, *The Sabbath of the Land in the Holiness Legislation: Combining Priestly and Non-Priestly Perspectives*, CBQ 73 (2011), s. 239nn. Na temat recepcji prawa roku szabatowego w judaizmie rabinicznym (tradycja tannaicka) zob. R. MARCINKOWSKI, *Traktat Miszny Szewiit (Rok szabatowy)*, ST.RT-H 18 (2012), s. 7-31.

²² Zob. W.H. SHEA, *Selected Studies on Prophetic Interpretation*, dz. cyt., s. 83.

roku dotyczy więc nie tylko siódmego dnia – roku, ale także sześciu dni – lat poprzedzających szabat.

W ustanowieniu roku szabatowego znajdujemy więc przykład zastosowania zasady „dzień za rok”.

Interesujące spostrzeżenia odnośnie zasady „dzień za rok” w idei prawa roku jubileuszowego poczynił W.H. Shea. Rok jubileuszowy (zwany także rokiem łaski), zgodnie z prawodawstwem kapłańskim (Kpł 25,8nn), następował co 50 lat (po 7 okresach 7-letnich, tj. cyklach lat szabatowych). „*Naliczysz sobie siedem lat szabatowych, siedem razy po siedem lat. Czas tych siedmiu lat szabatowych obejmować będzie czterdzieści dziewięć lat. [...] Poświęcicie pięćdziesiąty rok i obwołacie w ziemi wolność dla wszystkich jej mieszkańców. Będzie to dla was rok jubileuszowy*” (25,8.10a). Z rokiem jubileuszowym były związane liczne przywileje, takie jak darowanie długów, uwalnianie Izraelitów, którzy stali się niewolnikami u swoich współbraci z powodu zadłużenia i biedy, zwrot ziemi zabranej w zamian za niespłacone długi oraz powrót wydziedziczonego Izraelity do swej własności rodzinnej i do rodu²³.

Powiązania roku jubileuszowego z cyklem dni W.H. Shea dokonuje w oparciu o fragmenty z Kpł 23,15n, w których Tora omawia prawo dotyczące święta Pięćdziesiątnicy²⁴. „*Od następnego dnia po szabacie, kiedy przynieśliście snop dla dokonania obrzędu potrząsania, odliczycie sobie pełnych siedem tygodni. Aż do następnego dnia po siódmym szabacie odliczycie pięćdziesiąt dni i wtedy złożycie nową ofiarę z pokarmów dla Jahwe*”. Cykl siedmiu tygodni, liczony od święta Paschy, był cyklem, w oparciu o który, ustalano kolejne z świąt żydowskich, czyli Święto Tygodni (שבועות), zwane Świętem Żniw, Pięćdziesiątnicą lub dniem Zielonych Świąt. Był to dzień, którym upamiętniano nadanie Prawa Mojżeszowi na górze Synaj. W perspektywie ekonomii zbawienia, uwidocznionej w cyklu świąt kultu starotestamentowego, Święto Tygodni stanowiło zapowiedź kolejnego z wydarzeń wpisanych w dzieło zbawienia. Urzeczywistnienie zaś miało dokonać się w służbie Chrystusa i jego Kościoła. Opisany w Dz 2,1nn dzień Zielonych Świąt ukazuje wylanie Ducha Świętego na uczniów Chrystusa. Jest to moment zesłania Ducha Świętego na tych, którzy uwierzyli w Syna Bożego. W 2 Kor 3,17b apostoł Paweł stwierdza: οὐ δὲ τὸ πνεῦμα κυρίου, ἐλευθερία – „*Gdzie Duch Pański, tam wolność*”. Pięćdziesiątnica wskazywała by więc na wolność ludu Bożego, dzięki łasce Ducha Świętego. W nawiązaniu zaś do pamiątki nadania Prawa Mojżeszowi, można wskazywać na wypełnienie

²³ Zob. *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 5 (CD); J.S. BERGSMAN, *The Jubilee from Leviticus to Qumran: A History of Interpretation* (VTSup 115), Leiden – Boston 2007.

²⁴ Zob. W.H. SHEA, *Selected Studies on Prophetic Interpretation*, dz. cyt., s. 85n.

prorockiej obietnicy z Jr 31,31-33: „*Oto idą dni – mówi Jahwe – że zawrę z domem Izraela i z domem Judy nowe przymierze. [...] Złożę moje Prawo w ich wnętrzu i wypiszę go na ich sercu. Ja będę ich Bogiem, a oni będą moim ludem*”. Urzeczywistnienie obietnic z *Księgi Jeremiasza* możliwe jest przez łaskę Ducha (zob. Rz 5,5; 7,14; 8,1nn; 13,8-10).

Cykle siedmiu tygodni (7 x 7 dni) i następujący po nich dzień Zielonych Świąt (Pięćdziesiątnica) znajdują się więc w pewnej relacji z cyklem siedmiu lat szabatowych (7 x 7 lat), po którym następuje pięćdziesiąty rok, zwany rokiem jubileuszowym, czy też rokiem łaski. Idea dnia – roku dotyczy więc samego cyklu siedmiu tygodni – lat oraz dnia Pięćdziesiątnicy, który w cyklu lat szabatowych mógł wskazywać na rok jubileuszowy. Dostrzegalna jest tutaj wyraźna idea łączenia idei dnia i roku.

2.4. Tradycje prorockie

W księgach, będących świadectwem profetyzmu izraelskiego, znajduje się wyłącznie jeden fragment, w którym uwidacznia się wykorzystanie figury dnia dla opisanego jednego roku, z bezpośrednim wskazaniem zastosowania tej zasady. Świadectwem wykorzystania tej symboliki jest tekst z Ez 4,6. Występująca tam fraza *יום לַשָּׁנָה יום לַשָּׁנָה* – „*dzień za rok, dzień za rok*”, identyczna z tekstem z Lb 14,34, pojawia się jako miara czasu w prorocztwie skierowanym do Judy i Izraela.

Ezechiel, syn Buziego, należał do grupy, która w 597 r. p.n.e. została deportowana przez Nebukadnesara do Babilonu. Tam też przebywał wśród Izraelitów, którzy osiedlili się w Tel Abib nad rzeką Kebar, gdzie w 593 r. p.n.e. otrzymał powołanie prorockie, jako stróż Domu Izraela (3,1 – 3)²⁵. W rozdziałach 4 – 5 opisane zostały trzy czyny o charakterze symbolicznym, przedstawiające oblężenie Jerozolimy. Były to: 1. oblężenie cegły, w której wryto obraz Jerozolimy (4,1-8); 2. racjonowanie chleba i wody, będące obrazem biedy i głodu podczas oblężenia (4,9-17); 3. obcięcie włosów i ich zniszczenie na trzy różne sposoby obrazujące sąd nad narodem (5,1-17)²⁶.

Aplikacja zasady „dzień za rok” pojawia się w opisie pierwszego symbolicznego prorocztwa skierowanego do Izraela. Prorok został zobligowany do sporządzenia modelu miasta i zilustrowania jego oblężenia przez leżenie na boku z obliczem zwróconym ku miastu (cegle). Ezechiel miał leżeć na boku przez okres 430 dni (390 dni na lewym – ze względu na Izrael oraz 40 dni na prawym – z powodu Judy). Działanie to ilustrowało winę narodu wobec Boga. Prorocztwo

²⁵ Zob. W.H. SCHMIDT, *Wprowadzenie do Starego Testamentu*, Bielsko-Biała 1997, s. 208n.

²⁶ Tamże, s. 210.

nie wskazywało więc czasu i wydarzeń, które miały nastąpić, ale odnosiło się do przeszłości i ukazywało przyczyny objawienia się gniewu Bożego. Według słowa Jahwe: „*A Ja wyznaczę ci za lata ich winy równą liczbę dni* (עֲוֹנָם לְמִסְפַּר יָמִים) [...] *dzień za rok, dzień za rok daję tobie* (לְשָׁנָה נִתְחַי לְךָ) [...] *dzień za rok* (יּוֹם לְשָׁנָה יוֹם)” (4,5a.6b). Pomimo tego, iż w Ez 4,6 występuje identyczne wyrażenie jak w Lb 14,34 (יּוֹם לְשָׁנָה יוֹם לְשָׁנָה), w użyciu zasady można zaobserwować jednak pewną różnicę. Polega ona na innym zastosowaniu historyczno-chronologicznym. W przypadku użycia formuły w Lb 14,34 minione dni stały się figurą przyszłych lat. W Ez 4,6 przeszłe lata zostały zminiaturyzowane w symbolicznych dniach. Wskazuje to, że zasada „dzień za rok” może być używana na różne sposoby²⁷.

Zauważyć można również miniaturową symbolikę w całości przekazu pro-roctwa. Miniaturowy symbol (mikro) opisuje znacznie szerszą rzeczywistość (makro). Cegła ilustruje miasto, człowiek (Ezechiel) jest obrazem narodu²⁸. To wszystko współgra z miniaturową symboliką dnia przedstawiającego rok, według wskazanej w tekście zasady.

3. Zasada „dzień za rok” w pozabiblijnej literaturze żydowskiej

W poniższym punkcie opracowania przedstawione zostaną świadectwa pozabiblijnej literatury judaizmu okresu Drugiej Świątyni oraz późniejsze świadectwa talmudyczne, które wskazują na znajomość i wykorzystanie reguły „dzień za rok” w starożytnym judaizmie. Wskazanie to jest tym bardziej istotne, iż uwidacznia, że zasada „dzień za rok” nie jest produktem i motorem XIX-wiecznego ruchu zainicjowanego przez W. Millera, ale jest głęboko zakorzeniona w Biblii hebrajskiej oraz skoncentrowanym wokół niej judaizmie.

3.1. Apokaliptyka

Przykład zastosowania zasady „dzień za rok” odnajdujemy w fragmentach z *Księgi Jubileuszów* (Jub). Jest to tekst z gatunku apokaliptyki, nawiązujący do apokaliptycznych tradycji zawartych w *Księdze Noego* i *Księdze Henocha* (etiopskiej). Dzieło powstało najprawdopodobniej między 167 – 140 r. p.n.e., o czym świadczą nawiązania do działań Judy Machabeusza. Fragmenty Jub odnalezione w Qumran (datowane na ok. 100 r. p.n.e.), odzwierciedlają konflikty pomiędzy Seleucydami a Ptolemeuszami w II w. p.n.e.²⁹. *Księga Jubileuszów* stanowi parafrazę *Księgi Rodzaju* i według zawartych w niej informacji, jest

²⁷ Zob. F. HOLBROOK, *Pojednawcze kapłaństwo Jezusa Chrystusa*, dz. cyt., s. 284n.

²⁸ Zob. A.R. TIMM, *Miniature Symbolization and the Year-Day Principle...*, dz. cyt., s. 155n.

²⁹ Zob. *Apokryfy Starego Testamentu* (PSB), red. R. RUBINKIEWICZ, Warszawa 1999, s. 260n.

zapisem objawienia, które Mojżesz przeżył na Synaju w czasie nadania Prawa (Jub 1,1-6).

Idea myślenia w kluczu „dzień za rok” występuje w fragmencie księgi, w którym opisano śmierć Noego. Tekst Jub sprawozdaje: „Noe zasnął tak, jak jego przodkowie i został pochowany na górze Luba w ziemi Ararat. W swym życiu przeżył dziewięćset pięćdziesiąt lat, tj. dziewiętnaście jubileuszy, dwa tygodnie i pięć lat” (Jub 10,15-16)³⁰.

Okres życia Noego został przedstawiony w w. 16. na dwa różne sposoby. Najpierw podana została liczba lat jego życia, w sumie dziewięćset pięćdziesiąt, następnie została ona zobrazowana w nieco innej rachubie, 19 jubileuszy, dwa tygodnie i pięć lat. Zbalansowanie dwóch sposobów zapisu liczby lat życia Noego jest możliwe tylko i wyłącznie przy zastosowaniu zasady „dzień za rok”. 19 jubileuszy stanowi okres 931 lat, tj. 19 x 49 lat. Do tej liczby dodano jeszcze dwa tygodnie i pięć lat. 931 + 5 daje liczbę 936 lat. Do pełnej liczby 950 lat brakuje zatem jeszcze 14 lat życia Noego. W tej perspektywie staje się jasne, że dwa tygodnie, o których mowa w Jub 10,16 symbolizują okres czternastu lat (2 x 7 dni – lat). Okres ten przedstawiony jest zatem według zasady „dzień za rok”.

Inny przykład zastosowania tej reguły znajduje się w *IV Księdze Ezdrasza* (4 Ezd). Tekst 4 Ezd został zredagowany w formie żydowskiej apokalipsy typu palestyńskiego. Dzieło powstało najprawdopodobniej ok. 100 r. n. e., w środowisku żydowskim, które w bólu przeżywało upadek Jerozolimy³¹.

W trzecim dialogu dzieła (6,35 – 9,25) jest mowa o sędzie mającym poprzedzić mesjańskie królestwo i przedstawiono w nim przyszły los sprawiedliwych i grzeszników. W kontekście tego tematu padają słowa: „Ów dzień będzie trwać jak tydzień lat. Taki jest mój sąd i takie moje postanowienie, a tobie samemu to pokazałem” (4 Ezd 7,43-44)³². Apokalipsa ta wykorzystuje termin *tydzień* (siedem dni) jako określenie okresu siedmiu lat³³. Wyrażenie „tydzień lat” z w. 43. jest wyraźnym zastosowaniem zasady „dzień za rok”.

3.2. Talmud

Koncepcja „dzień za rok” pojawia się także w tradycji talmudycznej. W traktacie *Chagiga* (חגיגה), zamykającym drugi porządek Miszny (*Seder Moed* [מועד

³⁰ Tekst w przekładzie A. Kondrackigo, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 282.

³¹ Zob. S. MĘDALA, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, dz. cyt., s. 157nn.

³² Tekst w przekładzie S. Mędali, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, dz. cyt., s. 385.

³³ Zob. W.H. SHEA, *Selected Studies on Prophetic Interpretation*, dz. cyt., s. 110.

סדר]»³⁴, zanotowano tradycję przypisaną rabbiemu Jochananowi, w której znajdują się bardzo wyraźne odniesienia do zasady „dzień za rok”. Fragment ten występuje w Gemarze³⁵ dotyczącej pierwszej miszny traktatu.

„Rabbi Jochanan poszedł do uczelni i wygłosił naukę: «*Szukają Mnie dzień w dzień, pragną poznać moje drogi*» (Iz 58,2): czy szukają Go we dnie a nie szukają nocą? To ma wam uświadomić, że ktokolwiek studiuje Torę nawet przez jeden dzień w roku, Pisma liczą mu to, jakby studiował przez cały rok. Podobnie jest z karą, gdyż napisane jest: «*Według liczby dni, w których szpiegowaliście tę ziemię*» (Lb 14,34). Czy grzeszyli przez czterdzieści lat? Czyż nie przez czterdzieści dni grzeszyli? To ma wam uświadomić, że ktokolwiek popełnia grzech, nawet w jednym dniu w roku, Pisma liczą mu to, jakby grzeszył przez cały rok” (b. Chag. 5b)³⁶.

Na podstawie tekstu Iz 58,2 Jochanan wyciąga wniosek, iż „ktokolwiek studiuje Torę nawet przez jeden dzień w roku (יום אחד בשנה), Pisma liczą mu to, jakby studiował przez cały rok (כל השנה)”. Umocowanie takowej interpretacji znajduje w fragmencie z Lb 14,34. Najprawdopodobniej powiązanie tych frag-

³⁴ Miszna (משנה – od שנה – badać, powtarzać) stanowi zbiór opinii halachicznych (prawnych), spisanych przez rabbięgo Jehudę ha-Nasiego (Rabbenu ha-Kadosz) w końcu II w. n.e. Zgromadzona przez niego Tora ustna (תורה שבעל פה) obejmuje halachy ustalone przez uczonych od ok. 300 r. p.n.e. do ok. 200 r. n.e. (zob. S. MĘDALA, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej* [BZ.TNT I], Kraków 1994, s. 379). W latach 200 – 220 n.e. uczniowie Jehudy ha-Nasiego, Chijja (Tyberiada) i Bar Kappara (Cezarea) poddali ją ostatnim zabiegom redakcyjnym. Obejmuje sześć porządków (סדרים), w których zawarto 63 traktaty. Zob. K. PILARCZYK, *Wprowadzenie do Talmudu*, [w:] *Talmud babiloński. Traktat Chagiga*, tłum. G. ZŁATKES, Kraków 2009, s. 15.

³⁵ Gemara (גמרא) jest dziełem wtórnym w stosunku do Miszny. Twórcami Gemary, czyli komentarza, zapisu dyskusji rabinów nad Miszną, byli amoraici (אמוראים – ci, którzy mówią). Uczeni ci, działający w latach 220 – 500 n.e., w dwóch odrębnych ośrodkach, Jerozolimie i Babilonii, wypracowali dwie samodzielne Gemary do tekstu Miszny. Ze względu na to wyodrębnia się dwa Talmudy, babiloński (תלמוד בבלי) i palestyński – jerozolimski (תלמוד ירושלמי).

³⁶ Tekst polski w przekładzie G. ZŁATKESA, *Talmud babiloński...*, dz. cyt., s. 83. Tekst hebrajski według edycji wileńskiej, *Vilna Shishah Sedarim*, Vilna 1880-1886.

[חגיגה ה ע"ב גמרא]

ר' יוחנן לבי מדרשא ודרש (ישעיהו נח) ואותי יום יום ידרשון ודעת דרכי יחפצון וכי ביום דורשין אותו ובלילה אין דורשין אותו אלא לומר לך כל העוסק בתורה אפי' יום אחד בשנה מעלה אליו הכתוב כאילו עסק כל השנה כולה וכן במדת פורענות דכתיב (במדבר יד) במספר הימים אשר תרחם את הארץ וכי ארבעים שנה חטאו והלא ארבעים יום חטאו אלא לומר לך כל העובר עבירה אפי' יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאילו עבר כל השנה כולה

mentów jest wypadkową użycia rabinicznej reguły hermeneutycznej *gezera szawa* (גזרה שווה), stosowanej przy wyprowadzaniu praw halachicznych w oparciu o tekst Pisma. Metoda גזרה שווה polega na porównaniu dwóch wersetów, w których tekście zostało użyte to samo słowo lub fraza, wyrażenie. Jeżeli jakiś termin występuje w Tanach w dwóch miejscach i w jednym z tekstów prawo zostało wyłożone dosłownie, to według גזרה שווה należy wnioskować, iż prawo to stosuje się także dla drugiego miejsca³⁷. W tym przypadku terminem łączącym Iz 58,2 i Lb 14,34, byłby termin יום i na jego podstawie Jochanan aplikuje wnioski płynące z kontekstu Lb 14,34 dla uzasadnienia egzegezy fragmentu z *Księgi Izajasza*. Tekst z *b. Chag.* 5b wyraźnie wskazuje, iż zasada „dzień za rok” była uznawana także w judaizmie rabinicznym po upadku Świątyni w 70 r. n.e.

Zakończenie

Przykłady powiązania terminów יום i שָׁנָה, stanowiących semantyczną podstawę zasady „dzień za rok”, widoczne są w różnych warstwach Starego Testamentu. Przedstawiony powyżej przegląd wybranych fragmentów Tanach wykazał łączenie יום i שָׁנָה w narracji historycznej, w rozporządzeniach prawnych, w poezji starotestamentowej oraz w prorocत्वach typu klasycznego. Daje to całkiem uzasadnione podstawy do zastosowania zasady „dzień za rok” w odczytywaniu figur czasowych w prorocत्वach apokaliptycznych. Jedną z reguł starożytnej interpretacji rabinicznej (כיוצא בו במקום אחר) traktuje o wnioskowaniu na podstawie podobnych przypadków zawartych w różnych miejscach Pisma. Jest ona oparta na bardzo naturalnym i właściwym założeniu egzegetycznym, iż trudności, które pojawiają się w tekście, mogą zostać wyjaśnione w porównaniu z innym tekstem, który koncentruje się na podobnym zagadnieniu, ale który otrzymał odpowiednie wyjaśnienie egzegetyczne³⁸. W związku z powyższym, można wyciągnąć więc wniosek, że jeśli zasada „dzień za rok” znajduje swoje zastosowanie w biblijnej narracji historycznej, w biblijnych tradycjach prawnych, w poezji starotestamentowej oraz w tekstach proroków klasycznych, to

³⁷ Zob. M. ROSIK – I. RAPOPORT, *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego* (Bibliotheca Biblica), Wrocław 2009, s. 185nn; C. DOHMEN – G. STEMBERGER, *Hermeneutika Biblij żydowskiej i Starego Testamentu* (MT 59), Kraków 2008, s. 114nn; S.H. HORN, *Jewish Interpretation in the Apostolic Age*, [w:] *A Symposium On Biblical Hermeneutics*, red. G.M. HYDE, Washington 1974, s. 20.

³⁸ Zob. M. ROSIK – I. RAPOPORT, *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej...*, dz. cyt., s. 184; H. STRACK – G. STEMBERGER, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Minneapolis ²1992, s. 20.

należy ją wykorzystać także w interpretacji okresów proroczych zawartych w biblijnych prorocztwach typu apokaliptycznego. Tym bardziej, że teksty prorocze z gatunku apokaliptyki nie są dziełami, które należy odczytywać w sposób literalny. Samo wprowadzenie do *Apokalipsy św. Jana* informuje, iż księga posiada charakter symboliczny. „*Objawienie Jezusa Chrystusa, które dał Mu Bóg, aby ukazać swym sługom, co musi stać się niebawem, a On wysławszy swojego anioła oznajmił przez niego za pomocą znaków (ἐσήμανεν) słudze swojemu Janowi*” (Ap 1,1). Poselstwo przekazane Janowi przedstawione zostało więc przez symbole (σημείον)³⁹. Jeśli zatem miniaturowa symbolika apokaliptyczna przedstawia większą rzeczywistość (np. zwierzę – mocarstwo), to również okresy czasowe posiadają wymiar miniaturowy. Jedynym kluczem biblijnym w ich interpretacji jest natomiast zasada „dzień za rok”.

Takową tezę wspiera dodatkowo wykorzystanie zasady „dzień za rok” w pozabiblijnych tekstach z gatunku apokaliptyki żydowskiej. Zarówno *Księga Daniela* jak i *Apokalipsa św. Jana*, należą do tego samego gatunku literackiego co *Księga Jubileuszów* i *IV Księga Ezdrasza*, w których odnaleziono przykłady wykorzystania zasady „dzień za rok”. Implikuje to więc wniosek, że wykorzystanie reguły „dzień za rok” w interpretacji okresów proroczych z Dn i Ap jest w pełni uzasadnione.

Bibliografia

1. *Apokryfy Starego Testamentu* (PSB), red. R. RUBINKIEWICZ, Warszawa 1999.
2. BECKWITH R.T., *Calendar and Chronology, Jewish and Christian: Biblical, intertestamental and patristic studies*, Leiden 1996
3. BRIKS P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa ³2000.
4. BROWN F., DRIVER S.R., BRIGGS C.A., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Peabody 1979.
5. DOHMEN C. –STEMBERGER G., *Hermeneutyka Biblii żydowskiej i Starego Testamentu* (MT 59), Kraków 2008.
6. *Encyklopedia Katolicka*, VIII, red. B. MIGUT i in., Lublin 2000.
7. HOLBROOK F.B., *The Atoning Priesthood of Jesus Christ*, Berrien Springs 1996 [Przekł. pol. *Pojednawcze kapłaństwo Jezusa Chrystusa*, tłum. J. Kauc, Warszawa 2002].

³⁹ Zob. R. STEFANOVIC, *Revelation of Jesus Christ. Commentary on the Book of Revelation*, Berrien Springs 2002, s. 17-18.

8. HORN S.H., *Jewish Interpretation in the Apostolic Age*, [w:] *A Symposium On Biblical Hermeneutics*, red. G.M. HYDE, Washington 1974, s. 17-26.
9. MĘDALA S., *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej* (BZ.TNT I), Kraków 1994.
10. MUCHOWSKI P., *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, Poznań 2005.
11. MUCHOWSKI P., *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran, Wadi Murabba'at, Masada* (BZ.TNT V), Kraków 1996.
12. POPOWSKI R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1997.
13. ROSIK M. – RAPOPORT I., *Wprowadzenie do literatury i egzegezy żydowskiej okresu biblijnego i rabinicznego* (Bibliotheca Biblica), Wrocław 2009.
14. SCHMIDT W.H., *Einführung in das Alte Testament*, Berlin – New York 1995 [Przekł. pol. *Wprowadzenie do Starego Testamentu*, tłum. P. Mathäeus, Bielsko-Biała 1997].
15. SHEA W.H., *Selected Studies on Prophetic Interpretation* (DARCOM 1), Silver Spring 1992.
16. STACKER J., *The Sabbath of the Land in the Holiness Legislation: Combining Priestly and Non-Priestly Perspectives*, CBQ 73 (2011), s. 239-250.
17. STEFANOVIC R., *Revelation of Jesus Christ. Commentary on the Book of Revelation*, Berrien Springs 2002.
18. STRACK H. – STEMBERGER G., *Introduction to the Talmud and Midrash*, Minneapolis 1992.
19. TIMM A.R., *Miniature Symbolization and the Year-Day Principle of Prophetic Interpretation*, AUSS 42/1 (2004), s. 149-167.
20. *Theological Wordbook of the Old Testament*, red. R.L. HARRIS – G.L. ARCHER, Jr., – B.K. WALTKE, Chicago 1980.
21. *Tora Pardes Lauder. Bereszit* בְּרֵאשִׁית, red. S. PECARIC, Kraków 2001.
22. *Wstęp ogólny do Pisma Świętego*, red. J. SZLAGA, Poznań – Warszawa 1986.
23. *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. STACHOWIAK, Poznań 1990.